

УДК 72.036(477.52)"19"

О. Ю. Белявська,
*кандидат архітектури,
доцент кафедри основ архітектури,
Полтавський національний технічний
університет імені Юрія Кондратюка*

ТВОРЧИЙ ДОСВІД СТВОРЕННЯ МІСТОБУДІВНИХ ДОМІНАНТ У ПОЛТАВІ 1950-х РОКІВ

Анотація: у статті висвітлені особливості варіантного пошуку образно-композиційного вирішення однієї з містобудівних домінант Полтави 1950-х років, а саме будівлі міського пожежного депо. Започаткований комплексний аналіз процесу створення мережі нових домінант у Полтаві під час відбудови та реконструкції міста кінця 40-х – початку 60-х років ХХ сторіччя. Уведено до професійної лексики ім'я архітектора О.А. Шуміліна.

Ключові слова: містобудівна домінанта, пожежне депо, башта, варіантний пошук, композиційний аналіз, архітектор О.А. Шумілін.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Відомо, що більшість історичних міст України за часів революцій і війн першої половини ХХ сторіччя втратили свої містобудівні домінанти. Силуети і панорами населених пунктів збідніли і набули одноманітного монотонного характеру. Генеральними планами реконструкцій середини ХХ сторіччя ця проблема визначалась як ключова і розв'язувалась шляхом утворення нової мережі домінант. Протягом 1950-х років в українських містах споруджувались будівлі, котрі за формою та змістом набували значення містоутворюючих об'єктів. У період, наблизений до сьогодення, скрупульозність роботи архітекторів при формуванні композицій міських силуетів, панорам і перспектив була знівельована державними вимогами економічної доцільності. Українські міста протягом 60-90-х років ХХ сторіччя наповнювались уніфікованими спорудами примітивної архітектури, котрі не виконували завдання урізноманітнення та ускладнення міського середовища. Новітні часи незалежної України характеризуються невпорядкованістю процесу створення містобудівних домінант, недотриманням стильової і композиційної єдності з існуючим середовищем, надмірним збільшенням масштабу нової забудови. Дослідження прикладів вдалих реконструкцій архітектурної тканини міста, що належать до недавнього минулого, а також вивчення творчого досвіду радянських

архітекторів сприятиме усвідомленню необхідності дотримання цілісності і гармонії містобудівних композицій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Основи реконструкції композиційних структур історичних міст центрального регіону України подає в своїй праці Г.О. Осиченко. Історико-містобудівні пам'яткоохоронні теоретичні і практичні напрацювання вкладені у наукових творах В.В. Вечерського [2, 6]. Цілеспрямоване дослідження архітектури Полтави радянської доби започатковане та продовжується авторкою публікації. Наукова розвідка окресленої проблеми із визначенням конкретного прикладу створення однієї із міських доміант в повоєнній Полтаві ґрунтується на дослідженні архівних матеріалів та вивченні іконографії, що зберігається у приватних колекціях [3, 4, 5].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується стаття. Публікація присвячена виділенню конкретного об'єкту, а саме будівлі міського пожежного депо у Полтаві, як структурної одиниці мережі містобудівних доміант. Розгляду та аналізу підлягають містобудівні, образні, стильові, композиційні характеристики даного об'єкту.

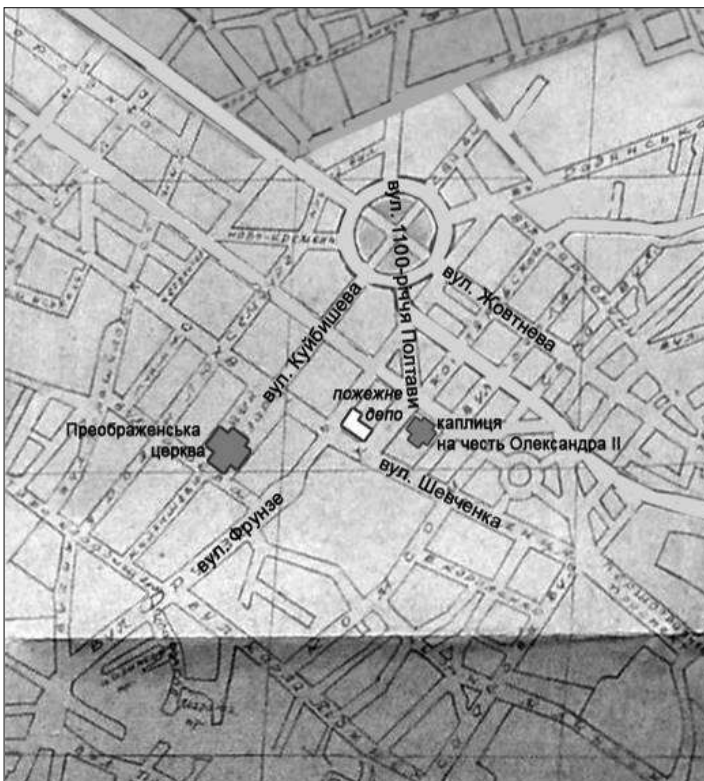
Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою статті є висвітлення процесу варіантного пошуку образного вирішення однієї з містобудівних доміант Полтави 1950-х років – будівлі пожежного депо та введення у науковий обіг імені автора даного об'єкту.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Після масових руйнувань пам'ятників архітектури, котрі розпочались у 1930-х роках і продовжувались, з об'єктивних причин, до кінця 1943 року, у Полтаві відбулись суттєві зміни міського силуету, а панорами центру набули монотонного характеру. У період повоєнної відбудови та реконструкції міста зусилля архітекторів були спрямовані на відновлення архітектурної спадщини, у першу чергу – взірців класицистичної архітектури початку ХІХ сторіччя. Водночас, місцеві автори реалізовували концепцію створення сучасного цілісного міського середовища у стильовій єдності з історичною забудовою.

Одним із засобів досягнення у реконструйованому місті нероздільності та наступництва архітектури став подальший розвиток принципу містобудівних перспектив шляхом спорудження нових доміант у композиційно та стилістично обумовлених вузлах містобудівної структури. Об'єкт нашого дослідження – будівля міського пожежного депо, зведений саме у такому місці історичної Полтави. Містобудівний аналіз ділянки на розі вулиць Фрунзе та Шевченка підтверджує доцільність та обґрунтованість вибору території для

будівництва. Зокрема, визначено низку ключових положень, які зумовили успішне розв'язання містобудівного завдання (рис. 1):

- вулиці Фрунзе (колишня Кобеляцька) і Шевченка (колишня Ново-Полтавська) є історично сформованими міськими магістралями;
- у кінці XIX – на початку XX сторіччя район міста, що розпочинався за перехрестям вулиць Кобеляцької і Ново-Полтавської і протягувався на південний захід, вважався околицею міста, мав нерегулярну планувальну структуру і одноповерхову садибну забудову;
- у середині XX сторіччя містобудівний вектор розвитку Полтави був спрямований на південний захід з обов'язковим розширенням вулиці Фрунзе і перетворенням її у сучасну магістраль, котра забезпечувала парадний в'їзд до міста з автотраси Київ-Харків;
- місце виходу з історичного (вузького) відтинку до нової (широкої) частини вулиці Фрунзе потребувало фіксації не тільки в горизонтальній площині генерального плану, але й закріплення вертикаллю – містобудівною домінантою у вигляді башти;
- нова домінанта розміщена у секторі між радіальними вулицями Куйбишева (колишня Ново-Поштамтська) і 1100-річчя Полтави (колишній Преображенський провулок), котрі за первісною містобудівною концепцією завершувались сакральними об'єктами. Так, в кінці вулиці Ново-Поштамтської стояла Преображенська церква, а Преображенський провулок фіксувався каплицею у пам'ять царювання Імператора Олександра II;

- з огляду те, що сакральні споруди були зруйновані, відповідно перспективи радіальних вулиць Куйбишева і 1100-річчя Полтави позбавлені композиційних акцентів, будівля міського пожежного депо набувала ролі сурогатної домінанти, котра заміняла собою втрачені пам'ятки архітектури.

Рис. 1. Центральна частина Полтави. Фрагмент генерального плану 1952 року з показом втрачених домінант.

Проектування розпочалося у 1947 році і тривало до липня 1952 року. За цей час автор проекту полтавський архітектор Олександр Артемович Шумілін розробив п'ять ескізних варіантів, що свідчить про відповідальність та складність завдання комплексного вирішення об'єкта (рис. 2).

На початку композиційного пошуку (у першому та другому варіантах) нова будівля мала симетричну організацію зі зрізаною центральною кутовою частиною і розміщувалась на відстані 5 м від червоної лінії магістральних вулиць. У серединному діагональному одноповерховому об'ємі планувався гараж із виїздами, обмеженими на фасаді обабіч воріт п'ятиметровими виступами контрфорсів. В'їзди до дворового простору організовувались на флангах фронтальних двоповерхових корпусів будівлі через криті аркові отвори з боків вулиць Фрунзе і Шевченка. Учбова вишка спостереження розташовувалась у тилівій частині гаражу та вирішувалась як восьмигранна башта, що фіксувала кут перехрестя [4, арк. 10–13]. Дане місцезоположення та замалий висотний габарит башти унеможлилювали цілісне зорове сприйняття усіх різновисоких об'ємів будівлі. Вишка, розміщена на задньому плані, на думку головного архітектора Полтави, справляла враження «вежі, що плаває», а тому її слід було перемістити на головний фасад [4, арк. 4; 5, спр. 2128, арк. 7]. При цьому висота башти визначалась у межах 17 м. Ескізний проект був розглянутий 18 серпня 1947 року архітектурною комісією при Полтавському обласному відділі у справах архітектури. Її члени висловили низку суттєвих зауважень стосовно образно-композиційного вирішення пожежного депо [4, арк. 5–7].

У грудні 1948 року автор виконав третій варіант проекту, яким були враховані рекомендації комісії. Конфігурація плану пожежного депо у вигляді симетричної, відносно бісектриси, кутової споруди була збережена. Об'єми будівлі набули однакової висоти у два поверхи, вишка перенесена на головний фасад із заміною форми плану з восьмикутної на прямокутну з габаритами 2,5 x 5,5 м. У середині башти запропоновано влаштування сходів, з виходом на рівні 20 м на оглядовий майданчик, над яким розміщувався світловий ліхтар. Об'ємна композиція вишки вирішувалась п'ятьма різновисокими ярусами – вони поступово зменшувались також у плані та увінчувались металевою конструкцією стилізованого флюгера. На фасадах башти, зорієнтованих на вулиці Фрунзе і Шевченка, розміщувались міські годинники. У цьому варіанті композиція фасадів двохповерхових об'ємів вирішувалась ритмом пілястр з антаблементом і вивершеннями обелісками. На противагу стриманим фасадам основних корпусів завершення башти було рясно оздоблено ліпними декоративними деталями бетонного литва.

Висновки розгляду проекту головним архітектором міста не були позитивними. Так, Л.С. Вайнгорт зазначав, що вирішення об'єму башти у вигляді прямокутної призми є невдалим, тому план вишки рекомендовано наблизити до квадрату. Недоречним було оформлення фасаду будівлі по вулиці Фрунзе немасштабними лоджіями та фронтонами. Отже, третій варіант проектного рішення також був відхилений та повернутий на доопрацювання згідно із новими зауваженнями.

Четвертий різновид проекту пожежного депо був представлений автором у лютому 1949 року. Цей варіант мав принципову відмінність від попередніх пропозицій у частині переміщення гаражу пожежних машин з кутової частини до фронтальної по вулиці Шевченка, тим самим замінивши симетричну кутову композицію будівлі відносно кута ділянки забудови на асиметричну. Фронтальний корпус по вулиці Шевченка видовжувався та відсувався від червоної лінії на 15 м, забезпечуючи можливість маневрування пожежного транспорту. Баштовий акцент будівлі зберігався у головній кутовій частині на розі вулиць, а корпус по вулиці Фрунзе зменшувався за довжиною. Висота фронтальних об'ємів зберігалась у два поверхи. Образно-композиційне вирішення фасадів спрощувалось – не застосовувались ні членування пілястрами, ні будь-які оздоблення віконних отворів і фронтонів. Акцентовані лише вхідні групи та в'їзди до гаражних боксів. На правому фланзі корпусу по вулиці Шевченка у другому поверсі розміщувався гранчастий еркер з елементами ліпного декору. Членування башти зменшено до трьох ярусів з влаштуванням двох оглядових майданчиків та декоративним вивершенням зі шпилем, увінчаним п'ятикутною зіркою у вінку. Пропозиція щодо обладнання башти міськими годинниками залишилась непорушною. Результатами розгляду проектного рішення головним архітектором Полтави стала рекомендація доопрацювання архітектури і пропорцій башти та її вивершення – найважливішої частини нової доміанти перехрестя вулиць. Також, був висловлений сумнів щодо доцільності влаштування над оглядовим майданчиком башти світлового ліхтаря у вигляді ротонди з колонами [5, спр. 2130, арк. 49–50]. Для розв'язання спірних композиційних питань Л.С. Вайнгортом був запропонований власний варіант образного вирішення вежі. У ньому об'єм башти складався з узагальненого масиву висотою у чотири поверхи з виходом на оглядовий майданчик через портал, значно меншого за габаритами, другого ярусу та освітлювального ліхтаря у вигляді гранчастого об'єму з вертикальними рядами циркульних віконних отворів. Увінчувалась висотна конструкція шпилем з флюгером [5, спр. 2130, арк. 20–25].

У червні 1949 року архітектором О.А. Шуміліним був завершений п'ятий остаточний варіант ескізного проекту пожежного депо з гаражем з боку вулиці

Шевченка. Народою Управління у справах архітектури при раді Міністрів УРСР 21 жовтня 1949 року, за умови прийняття висоти башти 26 м до рівня оглядового майданчику, проект був погоджений.

Повномасштабний технічний проект будівлі пожежного депо представлений автором у червні 1951 року на розгляд експертної ради Управління у справах архітектури при Раді Міністрів УРСР. Зауваження експертизи зводились до тези спрощення фасадних вирішень [5, спр. 2133, арк. 40–41]. Зокрема, рекомендувалось прийняти єдиний типорозмір віконних отворів головних фасадів без акцентування приміщень, розміщених над гаражем, перемістити еркер ближче до кута фасаду по вулиці Шевченка, відмовитись від спарених лопаток обабіч гаражного порталу. Зовнішню архітектуру башти слід було вирішити у більш лаконічних формах, під оглядовим майданчиком улаштувати карниз з модульйонами, оздобленими ліпними декором. Після чергового коригування фасадів пожежного депо у березні 1952 року експертна рада Управління у справах архітектури при Раді Міністрів УРСР погодила проект, а у липні проектування було завершено [5, спр. 2133, арк. 42–43, 49–59].

У результаті поступових трансформацій первісного варіанту до реалізації прийнятий проект, в основу якого положено асиметричне сполучення об'ємів. Два корпуси висотою у два поверхи мали горизонтальні пропорції, розміщувались Г-подібно на вулицях Фрунзе і Шевченка, третій композиційний елемент у вигляді башти винесений на фасад по вулиці Фрунзе з виступом із площини стіни на 0,98 м. Головний вхід до будівлі влаштований з боку вулиці Фрунзе через портал у баштовому об'ємі, а на фасаді по вулиці Шевченка організовані виїзди з гаража на магістраль. Двохповерхові корпуси мали горизонтальні членування міжповерховими карнизними тягами та увінчувались карнизом значного виносу з модульйонами. Портал головного входу заглиблений до площини стіни основного об'єму та акцентований лучковою аркою з рустованим архівольтом, що спирається на рустовані пілони башти. Над вхідною групою передбачалась бетонна рельєфна лита вставка з відомчою емблемою. Отвори гаражного виїзду обмежені за висотою міжповерховим карнизом та обрамлені пілястрами з простими капітелями. Віконні отвори адміністративних приміщень на головних фасадах мали єдиний типорозмір з однаковою величиною простінків і сандрики з замковими каменями. Цим прийомом створювався безперервний метричний ряд фронтальної композиції. Гранчастий еркер у другому поверсі на правому фланзі фасаду по вулиці Шевченка додавав пластики та ускладнював світлотіньові ефекти. На відміну від попередніх варіантів, у яких еркер підтримувався кронштейном, в остаточному проекті об'єм еркеру нависав над першим поверхом без

додаткової опори. Оздоблення площин стін головних фасадів передбачалося лицювальною цеглою та збірними залізобетонними карнизами з профілюванням тяг.

Башта вирішувалась більш деталізовано, хоча у порівнянні із первісними проектними пропозиціями остаточний варіант виявився найпростішим. Отже, переріз башти був зменшений до габаритів 5,20 x 5,20 м, над двоповерховими корпусами основний об'єм башти піднімався до рівня 19,5 м, вище розміщувався ярус з циферблатами міського годинника і оглядовим майданчиком на верхньому рівні 25,2 м, вихід на площадку був організований через восьмигранну ротонду з отворами, яка мала рівень верху карнизів 30 м. Вивершувалась башта восьмигранним освітлювальним електричним ліхтарем з вертикальними рядами циркульних зашкленних отворів до рівня 34 м. На верхівці ліхтаря пропонувалось встановити металевий шпиль блискавкозахисту з флюгером. Ліпні бетонні декоративні деталі застосовувались у оздобленні фасадів ярусу з годинниками, зокрема, кути фіксувались пілястрами з капітелями, прикрашеними стилізованими волютами, на які спирався розвинений карниз, підтриманий криволінійними модульйонами. Основою цього ярусу був карниз з поясом іоніків у вінцевій частині. Також, передбачалось декорування і восьмигранної ротонди кутовими пілястрами з коринфськими капітелями, зашкленними вихідними отворами та циркульними нішами над ними. Обробка стін башти планувалась частково лицювальною цеглою зі вставками бетонних литих елементів і обличкуванням керамічною плиткою «кабанчик» з тинькуванням окремих елементів карнизних тяг.

При будівництві була допущена низка спрощень у декоративному оздобленні фасадів об'єкту. Так, не застосовувалось рустування пілонів головного порталу, лучковий обрис вхідної арки заміненій на півциркульний з утворенням у ніші зашкленої фрамуги, на фасадах відсутні сандрики над віконними отворами та модульйони карнизів, а замість бетонної вставки із зображенням емблеми пожежної охорони утворена ніша. Восьмигранна ротонда башти виходів на оглядовий майданчик не оздоблювалась пілястрами з капітелями. Також не споруджувався ліхтар освітлення зі шпилем і флюгером.

У грудні 1957 року реалізація проекту пожежного депо була закінчена і будівля прийнята до експлуатації [3, арк. 108–111]. Незважаючи на зниження рівня деталізації у процесі переробок затвердженого варіанту проекту та подальшому будівництві, суттєвих змін в образно-композиційному вирішенні домінантного об'єкту на перехресті вулиць Фрунзе і Шевченка не відбулось.

До 1100-річного ювілею заснування Полтави, у 1999 році, над восьмигранною ротондою башти був встановлений освітлювальний електричний ліхтар з шпилем блискавкозахисту та флюгером, виконаний за

кресленнями архітектора О.А. Шуміліна. Відступом від авторського вирішення є зображення теперішнього герба Полтави у рисунку флюгера, але з огляду на інший суспільно-політичний лад в країні це трактування можна вважати цілком виправданим.

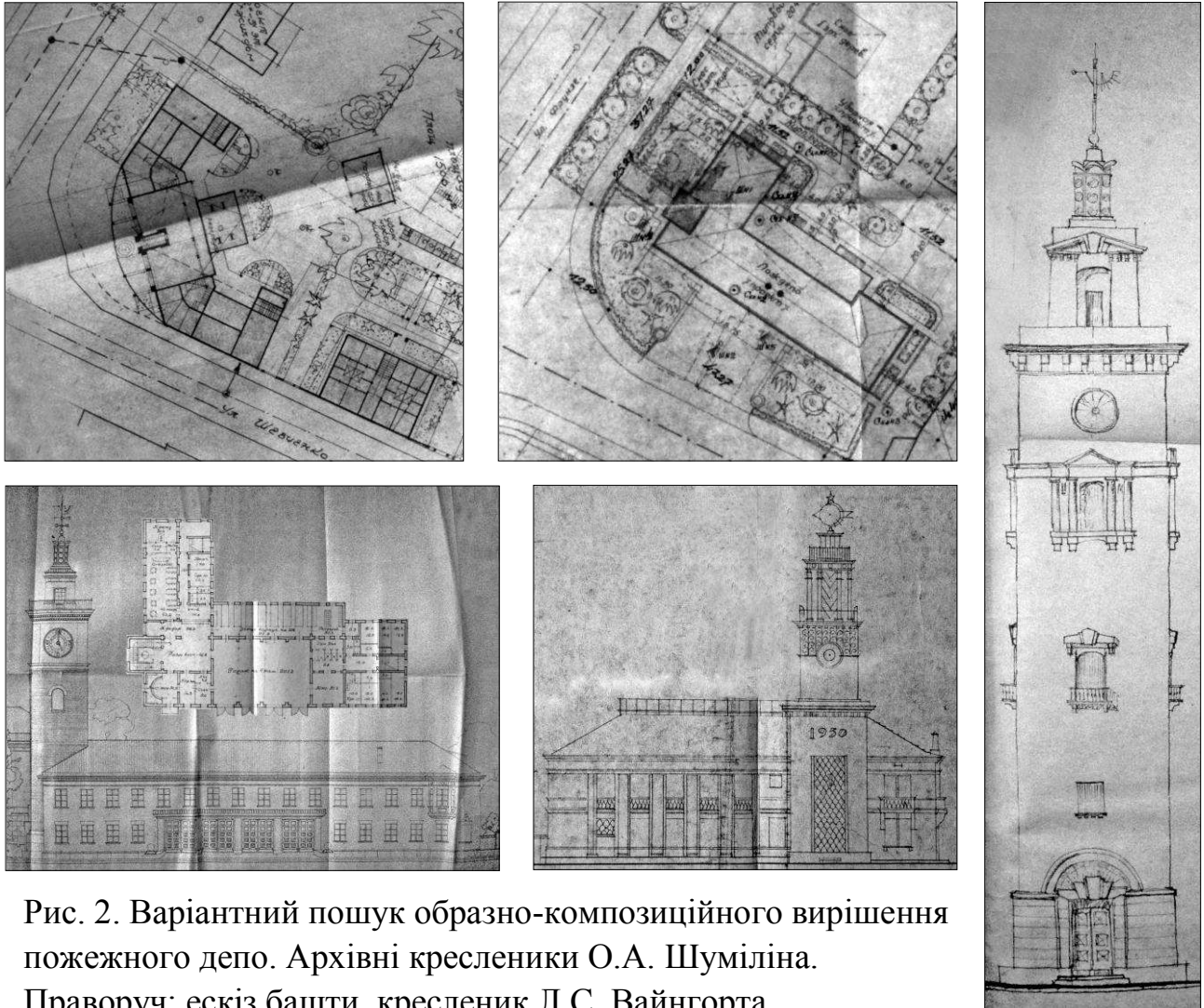

Рис. 2. Варіантний пошук образно-композиційного вирішення пожежного депо. Архівні кресленики О.А. Шуміліна. Праворуч: ескіз башти, кресленик Л.С. Вайнгорта.

Висновки з даного дослідження. Аналіз містобудівної ситуації Полтави 1950-х років виявив наслідки руйнувань революцій і війн першої половини ХХ сторіччя у вигляді суттєвого розрідження архітектурної тканини міста. Заповнення порожнеч у забудові відбувалось комплексно, з врахуванням історично сформованого архітектурного середовища та з виконанням умови досягнення стильової і композиційної єдності у реконструйованому місті. Місця розміщення повоєнних доміант визначались після всебічного аналізу містобудівної ситуації, а образні вирішення об'єктів обов'язково враховували особливості оточуючої забудови і масштабу. Якість архітектури новобудов досягала високого рівня, завдяки варіантному проектуванню і широкому професійному обговоренню ескізів місцевими фахівцями. Зваженість рішень і толерантність підходу головного архітектора стимулювали творчий потенціал

авторів і забезпечували успішне розв'язання завдання наповнення міста містоутворюючими об'єктами. Уведено в науковий обіг ім'я одного з провідних архітекторів Полтави Олександра Артемовича Шуміліна (1901-1977 рр.), який залишив по собі унікальну архітектурну спадщину.

Перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Подальші розвідки планується присвятити виявленню інших містобудівних домінант Полтави середини ХХ сторіччя з обов'язковим визначенням їх авторів.

Рис. 3. Сучасний вигляд пожежного депо на розі вулиць Фрунзе і Шевченка. Світлина 2009 року.

Використані джерела

1. Башкірцева О.І., Белявська О.Ю. Творчість архітектора О.А. Шуміліна у повоєнній відбудові Полтави / О.І. Башкірцева, О.Ю. Белявська // Історичний досвід і сучасні тенденції розвитку архітектури, дизайну, містобудування та образотворчого мистецтва: збірка наук. праць за матеріалами Всеукр. студ. наук. конф., квітень 2012 р. / М-во освіти і науки, молоді та спорту України, Полтав. нац. техн. ун-т ім. Ю. Кондратюка. – Полтава: ПолтНТУ, 2012. – Т. 1. – С. 10 - 15.
2. Вечерський В.В. Спадщина містобудування в Україні: теорія і практика історико-містобудівних пам'яткоохоронних досліджень населених місць / В.В. Вечерський. – К.: НДІГІАМ, 2001. – 560 с.
3. Державний архів Полтавської області. Ф. Р. – 4911. – оп. 4. – спр. 271.
4. Державний архів Полтавської області. Ф. Р. – 5763. – оп. 1. – спр. 52.
5. Державний архів Полтавської області. Ф. Р. – 5851. – оп. 4. – спр. 2128, 2129, 2130, 2131, 2132, 2133.
6. Колосок Б.В. Полтава: наследие и современность / Б.В. Колосок, В.В. Вечерский // Строительство и архитектура. – 1986. – №11. – С. 9 – 11.

Аннотація

В статті освітлені особливості варіантного пошуку образно-композиційного рішення однієї з градостроительських доміант Полтави 1950-х років, а саме будівлі міського пожежного депо. Закладені основи комплексного аналізу, направлено на виявлення особливостей формування структури нових доміант в Полтаві в період відновлення і реконструкції міста кінця 40-х – початку 60-х років ХХ століття. Введено в професійну лексику ім'я архітектора А.А. Шуміліна.

Ключеві слова: градостроительська доміанта, пожежне депо, варіантний пошук, композиційний аналіз, архітектор А.А. Шумілін.

Annotation

The article presents a particular variant of the composition and image search solutions of the one urban dominants of Poltava in 1950 – building of the city fire station. The author lays the foundation of complex analysis aimed at identifying the characteristics of the new structures dominant formation in Poltava during recovery and reconstruction in the middle of XX century. The paper introduces architect A. Shumilin's name in professional vocabulary.

Keywords: urban dominants, fire station, variant search, compositional analysis, architect A. Shumilin.

УДК 725

Т. І. Антощук

*архітектор, ПП «Проект АНТ»***НАРОДНІ ДОМИ В ЧЕРНІВЦЯХ В УМОВАХ СОЦІАЛЬНИХ
ТРАНСФОРМАЦІЙ**

Анотація: у статті розглянуто створення Народних домів різних етнічних груп Буковини на прикладі м. Чернівці; описано архітектурно – планувальне рішення будівель; їх функціонування в умовах соціальних трансформацій.

Ключові слова: громадські общини, етнічні групи, Народні дома.

Актуальність і постановка проблеми. Читаючи статті про Чернівці, більшість з них починаються словами про поліетнічність і виняткову толерантність міста. І це не дивно, адже з етнічної точки зору, Чернівці були дуже «змішаною» провінційною столицею та впродовж часу свого існування, мешканці навчилися будувати відносини між собою з урахуванням національних запитів кожної народності. Важливо пам'ятати той факт, що